

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-2.17>**О. В. Ткачук**аспірантка кафедри психології та педагогіки
Національний університет «Острозька академія»

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГА У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

У статті проаналізовано особливості діяльності педагога як чинника успішності навчального процесу. У результаті аналізу психолого-педагогічної літератури встановлено, що успішність педагогічної діяльності, навчального процесу й індивідуальні особливості педагога є взаємопов'язаними явищами. Розглянуто такі характеристики педагога: тип професійної позиції (система інтелектуальних, ціннісно-сміслових, емоційно-вольових ставлень до педагогічної діяльності), рівень розвитку метакогнітивної сфери (знання та вміння регуляції процесів обробки інформації), індивідуальний стиль педагогічної діяльності (стійка сукупність методів, прийомів та засобів, що використовуються педагогом для досягнення навчальних цілей), стиль викладання (особливості побудови взаємовідносин у системі «педагог – студент»). Поняття професійної позиції розглянуто з погляду конкретної соціокультурної та освітньої ситуації, що впливає на особистісно-професійну активність викладача. Це поняття ототожнюється з поняттями «педагогічна компетентність» і «педагогічна спрямованість». Зазначимо, що термін розглядається в нерозривному контексті з культурою та суспільством. В основі професійної позиції лежить професійна ідентичність.

Виділено метапізнавальні вміння як чинник успішності навчальної діяльності. До них відносимо вміння аналізувати себе як суб'єкта, що пізнає, вміння розширювати власний кругозір і вирішувати пізнавальні завдання, вміння визначати ціль і задачі мисленнєвої діяльності, правильно розподіляти ресурси, відділяти головне від другорядного, оцінювати результат пізнавальної діяльності, ступені виконання поставленого завдання, здійснювати переоцінку результатів діяльності.

Розглянуто індивідуальний стиль педагогічної діяльності, що містить змістові (орієнтація, адекватність, оперативність, рефлексивність), динамічні (згучність, імпульсивність, стійкість, емоційне ставлення), результативні (однорідність рівня знань, стабільність навиків, розвиток інтересу) характеристики діяльності педагога.

Зазначено таку особливість педагога, як його стиль викладання. Розглянуто різні підходи до розуміння структури цієї властивості.

Проаналізовано класифікації індивідуально-психологічних особливостей педагога. Так, виділено об'єктивні, суб'єктивні, особистісні чинники діяльності педагога. Також розглянуто запропонований О. Розумовською поділ характеристик педагога на психофізіологічні (індивідні, властивості педагога), здібності, спрямованість і професійно-педагогічні знання та вміння.

Ключові слова: метакогнітивний розвиток, професійна позиція, педагогічна діяльність, стиль викладання, навчальна діяльність.

Постановка проблеми. Сьогодні процеси навчальної взаємодії, як і сам процес навчання, зазнають значної трансформації. Необхідно досліджувати особливості зв'язку студента і викладача, адже очевидним є той факт, що він є вирішальним чинником успішності й ефективності навчання. З іншого боку, успішність самої педагогічної діяльності визначається системою її прийомів і способів педагогічних дій, на формування яких істотно впливають спрямованість, здібності, мотиваційна, ціннісно-смілова й інші індивідуально-психологічні характеристики педагога.

Мета статті – зробити теоретичний аналіз індивідуально-психологічних особливостей педагога у процесі навчальної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У літературі ґрунтовно проаналізовано особливості педагогічної діяльності, розроблено різні

класифікації індивідуально-психологічних особливостей діяльності педагога у процесі навчання.

Дослідниками здійснено спроби класифікації індивідуально-психологічних властивостей (П. Каптерев, А. Маркова, О. Разумовська). Виділено індивідуально-психологічні особливості діяльності педагога, зокрема тип професійної позиції викладача (Л. Асагандян, А. Григор'єва, Е. Ісаєв, А. Маркова, В. Слободчиков), розвиток метакогнітивної сфери (Н. Груба, О. Карпов, М. Кислякова, Ж. Сержанова, Ю. Скворцова, М. Холодна), індивідуальний стиль педагогічної діяльності (А. Маркова, А. Ніконова), стиль викладання педагога (Л. Ітельсон, В. Калик, Дж. Манак, В. Швець).

Однак, незважаючи на достатньо широке представлення теми у психолого-педагогічній літературі, питання взаємозв'язку, класифікації та спів-

відношення цих особливостей, їхнього впливу на ефективність навчального процесу розкриті недостатньо.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи роль і вплив педагога на процес навчання, ми не можемо залишити поза увагою його індивідуально-психологічні особливості, що безпосередньо впливають на ефективність навчання. Першочерговим завданням нашого дослідження є визначення змісту індивідуально-психологічних властивостей педагога, що виникають у процесі навчальної взаємодії.

О. Гончар виділяє п'ять форм навчальної взаємодії [1]. Найбільш поширена індивідуальна форма «один слухає, інший говорить». Друга, фронтальна, де один говорить, а інші слухають. Третя форма – колективна, яка реалізується у спілкуванні в парі. Четверта – групова, що проявляється під час роботи в малих групах. П'ятою формою є опосередкована, яка не передбачає безпосереднього контакту учасників навчальної взаємодії. Очевидним є те, що незалежно від того, яку форму взаємодії обирають суб'єкти цього процесу, основну роль у ньому відіграють суб'єкти навчально-педагогічної взаємодії: педагог і студент. Отже, ми можемо зробити висновок, що навчальна взаємодія – це процес спілкування між педагогом і студентом для досягнення навчально-виховних цілей.

Варто чітко розрізняти ті характеристики педагога, що описують його як особистість без урахування контексту професійної приналежності (наприклад, тип темпераменту, ціннісні настанови, рівень інтелекту тощо). Очевидно, що вони впливають на особливості професійної діяльності індивіда і становлять основу тих особливостей педагога, що проявляються безпосередньо в ситуації навчальної взаємодії та впливають з її контексту.

Наприклад, П. Каптерев, структуруючи уявлення про властивості педагога, виділяє спеціальні властивості, до яких належать об'єктивні (наукова підготовка педагога) і суб'єктивні (особистий педагогічний талант) чинники й особистісні властивості (морально-вольові якості).

А. Маркова виділяє такі характеристики структури суб'єктивних властивостей педагога: об'єктивні (професійні знання, психологічні знання, педагогічні знання, професійні вміння) та суб'єктивні (професійні позиції, професійні настанови, психологічні позиції та психологічні настанови) [8].

Аналізуючи вищезазвані підходи до виділення індивідуально-психологічних особливостей педагога, О. Разумовська розглядає такі:

1. Психофізіологічні (індивідні властивості педагога).
2. Здібності.
3. Спрямованість й інші особистісні властивості.

4. Професійно-педагогічні та предметні знання та вміння [9].

У результаті проведеного аналізу психолого-педагогічної літератури ми виділили такі психологічні характеристики діяльності педагога, які зумовлені його індивідуально-психологічними властивостями:

1. Тип професійної позиції викладача – погляди, ставлення до призначення своєї професії та дій, поведінка, зумовлена ними, система інтелектуального, вольового й емоційно-оцінного ставлення до навчальної діяльності (В. Слободченков).

2. Рівень розвитку метапізнавальної сфери викладача – рівень розвитку метакогнітивної регуляції пізнавальних процесів (Г. Шроу, Р. Деннісон).

3. Індивідуальний стиль педагогічної діяльності – стійка сукупність мотивів діяльності педагога, мети його діяльності, методів досягнення цієї мети, способів оцінки результатів діяльності (А. Маркова, А. Ніконова).

4. Стиль викладання педагога (педагогічний стиль) – спосіб викладання (навчання), який використовує педагог у процесі навчальної взаємодії (Р. Орсова і ін.).

Зазначимо, що тип професійної позиції, індивідуальний стиль педагогічної діяльності та стиль викладання ми відносимо до спрямованості педагога, а рівень розвитку метапізнавальної сфери – до його здібностей.

Розглянемо детальніше кожен характеристику.

Професійна позиція педагога. Так, педагогічна позиція входить у систему особистісно-професійної позиції педагога (В. Слободчиков). У цій системі вчений виділяє дві субпозиції: учителя та вихователя. На відміну від позиції вчителя, яка акцентується на процесі навчання, позиція вихователя насамперед зосереджується на особистості студента, його розвитку, актуалізації потенціалу тощо. Професійна позиція педагога – це система ставлень суб'єкта і характер вирішення професійних завдань.

Поняття професійної позиції викладача отожднюється з поняттям педагогічна компетентність та педагогічна спрямованість. На думку А. Маркової, педагогічна позиція є джерелом особистісно-професійної активності індивіда. Е. Ісаєв пропонує розглядати професійну позицію педагога в нерозривному контексті з культурою суспільства [8].

А. Григор'єва виділяє такі компоненти позиції педагога як вихователя: усвідомлення свого місця і професійних можливостей у конкретній соціокультурній і освітній ситуації, наявність внутрішніх передумов до подальшого професійного й особистісного зростання [2].

Л. Асагандян в основу професійної позиції ставить професійну ідентичність, яка, на його

думку, дозволяє зіставити індивідуальні особливості людини з нормами різних соціальних груп, зокрема і студентством. Автор наголошує на тому, що специфіка викладача вищого навчального закладу полягає в тому, що він повинен бути ідентичним як мінімум із двома групами: співтовариством спеціалістів у вибраній області та спільноту педагогів вищої школи [5].

Професійна позиція викладача вищого навчального закладу освіти – це система ставлень особистості до своєї професії, до суб'єктів професійної діяльності та до самого себе, що базується на множинній професійній ідентичності, яка включає в себе приналежність до дослідницького співтовариства, колективу викладачів і співтовариства спеціалістів.

Як бачимо, професійна позиція визначається дослідниками не лише як характеристика внутрішньої діяльності педагога, а радше як особливості його спрямованості на зовнішні об'єкти та способи взаємодії з ними.

Розвиток метакогнітивної сфери викладача. Метапізнавальні вміння включають такі компоненти (за Н. Грубою та Ж. Сержановою):

1. Уміння аналізувати себе як суб'єкта, що пізнає (які чинники впливають на здобуття та засвоєння знань).

2. Уміння розширяти власний кругозір і вирішувати пізнавальні завдання, вибирати відповідні стратегії і тактики їх вирішення.

3. Уміння визначати ціль і завдання мисленевої діяльності, правильно розподіляти ресурси, відділяти головне від другорядного.

4. Оцінювати результат пізнавальної діяльності, ступінь виконання поставленого завдання, ефективність рішення.

5. Здійснювати переоцінку результатів діяльності [6].

Рівень викладання педагога й успішність навчальної діяльності студентів будуть суттєво вищими, якщо рішення, які ухвалюються педагогом, відображають глибоке розуміння ним своїх студентів та безпосередньої ситуації. Отже, успішне подолання проблемних ситуацій потребує від викладача розуміння складності або наявних утруднень у власних інтелектуальних навиках. Низький рівень сформованості метакогнітивних навиків спричиняє зниження здатності не лише застосовувати адекватні способи оброблення інформації, але й усвідомлювати причини цього. О. Карпов, М. Холодна й інші відводять ключову роль метакогнітивним компонентам: моніторингу та контролю. Ю. Скворцова зазначає, що є прямий зв'язок між рівнем метакогнітивної активності та результативними характеристиками діяльності педагога. Так, високий рівень метакогнітивної активності є однією з умов, яка забезпечує результативність навчання студентів [4].

М. Кислякова виділяє три групи метакогнітивних умінь:

1. Планування інтелектуальної діяльності: уміння планувати, ставити ціль і завдання, прогнозувати результат і наслідки власних дій.

2. Усвідомлене регулювання: уміння об'єктивно оцінювати власне знання або незнання, аргументувати вчинки, налаштовувати себе на роботу.

3. Пізнавальна відкритість: уміння об'єктивно аргументувати власну позицію або ж переглядати результати діяльності в разі помилок, уміння будувати конструктивну критику на адресу інших і адекватно сприймати її на свою адресу [7].

Індивідуальний стиль педагогічної діяльності. Цю характеристику особистості педагога запропонували дослідниці А. Маркова й А. Ніконова [8]. Вони характеризують індивідуальний стиль педагогічної діяльності як сукупність загальних і особливих способів роботи педагога.

Учені запропонували структуру індивідуального стилю педагогічної діяльності. Так, першим компонентом є змістові характеристики педагогічної діяльності:

1. Переважаюча орієнтація педагога на процес навчання або процес та результати навчання, або на результати навчання.

2. Адекватність – неадекватність планування навчально-виховного процесу.

3. Оперативність – консервативність у використанні засобів та методів педагогічної діяльності.

4. Рефлексивність – інтуїтивність у процесі аналізу та результатів власної діяльності.

Динамічні характеристики розкриваються автором у контексті особливостей педагогічної діяльності. Зокрема, до цих характеристик ми відносимо такі:

1. Гнучкість – традиційність як характеристика здатності педагога до швидкого переключення з одного виду діяльності на інший.

2. Імпульсивність – обережність як характеристика поведінки педагога на занятті.

3. Стійкість – нестійкість як вектор орієнтації педагога на ситуацію (настрій і рівень підготовки студентів) або ж на власні цілі (мета, завдання заняття).

4. Емоційне ставлення до студентів, що проявляється в емоційній стійкості педагога, здатності до втримування емоційної рівноваги.

Третім компонентом індивідуального педагогічного стилю є результативні характеристики діяльності педагога, які проявляються в однорідності рівня знань студентів, стабільності навиків навчання, рівні розвитку інтересу до предмета.

Стиль викладання педагога. Педагогічний стиль – це система педагогічних засобів і методичних прийомів, що застосовуються педагогом

у навчальному процесі і взаєминах зі студентами, яка характеризує його педагогічну індивідуальність.

Дж. Манак, В. Швець пропонують такі компоненти стилю викладання:

1. Когнітивний стиль – особистісні якості людини, що є основою всіх інших компонентів і визначають способи перероблення інформації.

2. Підходи педагога до викладання – система ціннісно-смыслових настанов педагога, які визначають методи та засоби здійснення педагогічної діяльності.

3. Способи вирішення педагогічних проблем.

4. Педагогічні знання, уміння, навички та досвід.

Варто зазначити, що сьогодні не існує єдиного підходу до виділення видів стилю викладання педагога. Загальноприйнятою класифікацією педагогічного стилю є виокремлення авторитарного, демократичного та ліберального стилів. Авторитарний стиль викладання характеризується провідною роллю педагога у процесі навчання, відсутністю ініціативи студентів, які виступають об'єктом навчально-виховних дій. Демократичний педагогічний стиль характеризується активною взаємодією педагога зі студентами, створенням умов для прояву ініціативи, корекції навчального процесу відповідно з потребами студентів. Ліберальний стиль характеризується пасивною роллю педагога у процесі навчання, акцентується увага на самостійності та незалежності студентів.

Виділяють й інші класифікації педагогічного стилю. Так, Л. Ітельсон пропонує виділяти емоційний, діловий, спрямовуючий, вимогливий, спонукаючий та змушуючий стилі викладання педагога. В. Калік, ототожнюючи стиль викладання зі стилем спілкування педагога, пропонує таку класифікацію: спілкування на основі спільної зацікавленості, спілкування на основі дружби, спілкування-дистанція, спілкування-залякування, спілкування-загравання.

В. Семендяєва наголошує на впливі стилю педагогічної діяльності на ефективність навчального процесу. Автор підкреслює, що від стилю педагогічної діяльності залежить психологічна атмосфера, емоційне благополуччя студентів [10].

На нашу думку, визнання будь-якої індивідуально-психологічної характеристики як ефективної залежить від успішності й ефективності навчальної діяльності. Так, якщо існує прямий зв'язок між якоюсь характеристикою та рівнем успішності студента, ми можемо визнати таку характеристику як доречну та бажану для педагога.

Висновки. Отже, нами проаналізовано особливості діяльності педагога, її структуру та види. Виокремлено чотири характеристики індивідуально-психологічних особливостей педагога, що проявляються у процесі навчальної взаємодії: тип професійної позиції викладача як педагога, індивідуальний стиль педагогічної діяльності, стиль викладання педагога, розвиток метакогнітивної

сфери педагога. Подальше дослідження передбачає емпіричне вивчення особливостей педагога, співвіднесення запропонованих підходів із його результатами та розроблення стратегій підвищення ефективності навчальної діяльності педагога.

Література:

1. Гончар О. Форми педагогічної взаємодії учасників навчального процесу в системі вищої школи України. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. 2011. № 2. С. 49–54.
2. Григорьева А. Личностно-профессиональная позиция педагога как воспитателя. *Образование: ресурсы развития* : вестник ЛОИРО. 2015. № 1. С. 30–33.
3. Исаев Е. Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога. *Вопросы психологии*. 2005. № 3. С. 57–67.
4. Скворцова Ю. Метакогнитивные компоненты педагогического мышления преподавателя высшей школы : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Ярославль, 2005. 192 с.
5. Агасандян Л. Профессиональная позиция преподавателя вуза как психолого-педагогический феномен. *Сибирский педагогический журнал*. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnaya-pozitsiya-prepodavatelaya-vuzakak-psihologo-pedagogicheskiiy-fenomen>.
6. Груба Н., Сержанова Ж. Метакогнитивные умения в профессионально обусловленной личностной структуре бакалавра лингвистики. *Современные проблемы науки и образования*. 2015. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=23669>.
7. Кислякова М. Развитие метакогнитивных умений студентов-гуманитариев на занятиях по математике. *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*. 2011. № 4. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-metakognitivnyh-umeniy-studentov-gumanitariyev-na-zanyatiyah-po-matematike>.
8. Маркова А., Никонова А. Психологические особенности индивидуального стиля деятельности учителя. *Вопросы психологии*. URL: <http://voppsy.ru/issues/1987/875/875040.htm>.
9. Разумовская Е. Индивидуально-психологические особенности педагога как фактор развития мотивации учения у старшеклассников. *ОНВ*. 2009. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/individualno-psihologicheskie-osobennosti-pedagoga-kak-faktor-razvitiya-motivatsii-ucheniya-u-starsheklassnikov>.
10. Семендяева В. Влияние стиля педагогической деятельности учителя на эффективность образовательного процесса. *Таврический научный обозреватель*. 2016. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-stilya-pedagogicheskoy-deyatelnosti-uchitelya-na-effektivnost-obrazovatel'nogo-protsessa>.

Tkachuk O. V. Individual-psychological features of the pedagogical activity in the teaching process

The article analyzes the peculiarities of the activity of the teacher as a factor in the success of the educational process. The following characteristics of the teacher are considered: the type of professional position (the system of intellectual, value-semantic, emotional-volitional attitudes to pedagogical activity), the level of development of the metacognitive sphere (knowledge and ability to regulate the processes of information processing), the individual style of pedagogical activity (a stable set of methods, the means used by the teacher to achieve educational goals), the style of teaching (especially the construction of relationships in the “teacher – student” system).

The concept of a professional position is considered from the point of view of the specific socio-cultural and educational situation that affects the personality and professional activity of the teacher. This concept is identified with the concepts of pedagogical competence and pedagogical orientation. It should be noted that this concept is considered in an inseparable context with culture and society. Professional identity is based on a professional position.

The metaphysical abilities are allocated as a factor of controversy of educational activity. These include the ability to analyze themselves as a knowledge able subject, the ability to expand their own horizons and solve cognitive tasks, the ability to determine the purpose and objectives of mental activity, properly allocate resources. To allocate the main thing from the secondary one, to evaluate the result of cognitive activity, the course of the implementation of the task, to reevaluate the results of the activity.

The individual style of pedagogical activity, which includes content (orientation, adequacy, efficiency, reflexivity), dynamic (flexibility, impulsivity, stability, emotional attitude), productive (homogeneity of the level of knowledge, stability of skills, development of interest), characteristics of the activity of the teacher is considered.

The following is a characteristic of the teacher as his teaching style. Different approaches to understanding the structure of this property are considered.

The classification of individual psychological peculiarities of a teacher is analyzed. Thus, the objective, subjective, personal factors of the teacher’s activity are highlighted. Also, the proposed O. Razumovska division of the characteristics of the teacher on the psycho-physiological (individual, properties of the teacher), ability, orientation and vocational and pedagogical knowledge and skills.

Key words: *metacognitive development, professional position, pedagogical activity, teaching style, educational activity*